

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2023

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum

Bokanmälan

Clas Tollin

Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolvtusent kartor.

KHVAA och Riksarkivet. Stockholm 2021. 464 sidor.

ISBN 978-91-88763-24-2.

Mitt under 30-åriga kriget, 1628, fick den nyutnämnde generalmatematikern Anders Bure instruktioner från kung Gustav II Adolf om att börja organisera en kartläggning av Sverige. Bure satte genast igång med planering och utbildning av lantmätare. Det storstilade projektet nådde så småningom vägs ände utan att bli komplett. Men redan omkring 1655 hade närmare hälften av alla hemman inom Sveriges dåtida gränser (räknat före Brömsebrofreden men inte inräknat Finland) fått storskaliga kartor över sina inägor, med bifogade utförliga uppgifter om bebyggelse och näringar. Dessa kartor, som är i skala 1:5000 eller större, bands samman i böcker. De betecknas numera som ”de äldre geometriska”. Efter 1655 fortsatte karteringarna i begränsad omfattning och då gjordes också en hel del geografiska kartor i mindre skala.

1600-talets svenska kartsnitt betecknas av Clas Tollin i det här anmälda arbetet som världsunik. Att den kunnat bevarats intakt är mycket tack vare en lycklig slump. För bara några år före den stora slottsbranden i Stockholm 1697, som såg så många andra arkivalier bli den röde hanens rov, hade kartorna flyttats från slottet till en byggnad vid Kungsträdgården på andra sidan om Norrström.

Den generöst illustrerade boken, i storformatet 22x26 cm, bygger på Riksarkivets mångåriga av Tollin ledda forskningsprojekt om dessa kartor, kallat Nationalutgåvan av de äldre geometriska kartorna. (Det finns också yngre geometriska kartor, från 1680–1700. Bearbetning av dessa pågår på Riksarkivet.)

För att studera dessa gamla kartor var det, för inte så många år sedan, nödvändigt att häcka på lantmåterimyndigheten i Gävle. På de universitetsinstitutioner där kulturgeografi lärdes ut fanns de visserligen kopierade på mikrofilm, men denna var praktiskt taget oläslig (jag talar av egen erfarenhet). Att materialet länge varit relativt svårtillgängligt är troligen den främsta orsaken till att det utnyttjats sparsamt av forskningen. Numera är det fotograferat, digitaliserat och sökbart för var och en med internetuppkoppling. Databasen heter Georg och återfinns på Riksarkivets webb. Men när jag i maj 2023 kontrollerar saken visar det sig tyvärr att sökfunktionerna inte går att använda och att anvisningarna är inaktuella. Enligt uppgift pågår en omarbetning av databasen.

Under Riksarkivets inventeringar uppmärksammades också kartor, som tidigare inte varit allmänt kända. Det visade sig nämligen att omkring 1000 av lantmätarnas koncept inte makulerats utan bevarats och att de ibland hade värdefulla uppgifter som inte tagits med när kartorna renritades. Det dök också upp intressanta kartor som använts vid samtida hovrättsmål och kartor i privata arkiv.

Boken avhandlar i olika avsnitt den äldre geometriska karteringens bakgrund och förebilder, dess organisation, kartornas innehåll, karteringen landskapsvis, det fortsatta arbetet på 1660- och 1670-talen samt kartorna och verkligheten. En sammanfattning och diskussion avslutar, i sin tur följd av bilagor med bl.a. person- och ortsregister.

Man gör bekantskap med en lång rad olika lantmätare, deras yrkeskarriär och kartografiska egenheter men också privatliv och ekonomiska bekymmer, så långt som källmaterialet tillåter. En slutsats är att de arbetade hårt och effektivt. Fältsäsongen varade från snösmältningen in i december. Två–tre bebyggelser kunde hinnas med på en vecka, bara det inte regnade för det tålde inte linnelumpapperet på mätbordet. De hade alltid med sig en medhjälpare, en auskultant, som de samtidigt skulle lära upp i yrket. På vintern renritade de koncepten som de sedan levererade till Stockholm, där fler och fler kartor samlades på hög utan någon större ordning. Anders Bure hade för länge sedan fått andra uppgifter.

För att styra upp det hela anställdes 1642 som inspektör en lantmätare vid namn Peder Menlös. Namnet till trots hade denne hårda nypor. Han upprättade ett välbehövligt register, jagade på senfärdiga yrkesbröder och kontrollerade kartornas kvalitet. Var han inte nöjd skickade han tillbaka bladen för omritning. Löneavdrag hotade!

I karterade byar kan landskapsutnyttjandet läsas av i detalj. Lantmätaren mäter och ritar in åker, äng, hagar, täppor, kål- och humlegårdar och undersöker hur mycket respektive nyttighet avkastar per år. Han undersöker också om det finns skog till brännved och hägnader. Brukar man skörda näver och lindbast eller koka tjära? Finns fiskevatten? Varje karta har ett ”Notarum explicatio” där uppgifterna sammanfattas, givetvis med den för moderna läsare besvärliga tyska handstilen. Tolkade renskrifter finns i databasen Georg.

De gamla kartorna ger en lägesbild av svenskt agrarsamhälle flera hundra år innan de stora skiftena, vallodlingen och maskinernas intåg helt förvandlande landskapet. Tollin betecknar det som ett system i kris, orsakad av arbetskraftsbrist på grund av utskrivningarna av krigsfolk, och av brist på gödsel. En hel del gårdar ligger till och med öde.

Några direktiv att beskriva fornlämningar hade lantmätarna inte, vilket är anmärkningsvärt eftersom statsmaktens inventeringar av dessa började vid ungefär samma tid. Men trots avsaknaden av samordning hamnade ändå en och annan runsten och megalitgrav på kartorna. Och bytomter, hägnader och gränsrösen som i dag framträder som fossil i landskapet kan, när de påträffas, ofta förklaras med hjälp av 1600-talskartan.

Författaren har lyckats åstadkomma en högst levande bild av karteringen och varför resultatet blev som de blev. Boken är välskriven och genomarbetad, på samma gång lärd, systematisk, praktiskt användbar, försedd med ett förstklassigt bildmaterial och ett nöje att ta del av.

Rune Edberg